

TOPISHMOQLARDA OLAMNING LISONIY MANZARASI AKS ETISHI

Shodmonov Muhammadsodiq

Alfraganus universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada har ikki til egalarining ma'naviy boyligi hisoblangan topishmoqlar va ularning yaralishi, tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek, ushbu janrda o'zbek va turk millatiga xos ijtimoiy va ma'naviy olamning aks etishi kabi masalalar yoritib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: *Topishmoq, o'zbek xalqi, turk xalqi, jumboq, tarbiya, kitob, vaqt, til, qardosh tillar.*

Kirish. Topishmoq - bu narsaning nima ekanligini bilishni tinglovchi yoki o'quvchining ixtiyoriga qoldiradigan o'yin bo'lib, uning xususiyatlarini ismini tilga olmay, bilvosita aytib beradi. Topishmoqlar bir necha so'zdan tashkil topgan gap shaklida ham, juftlik yoki bayt shaklida ham bo'lishi mumkin. Ko'p topishmoqlar qofiya holida keladi. (1) Xalq topishmoqlari folklorning eng qadimiy janrlaridan biri bo'lib hozirgacha o'zining ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatini saqlab kelmoqda. (2)

Topishmoqlar hajmi va shakliga ko'ra maqollarga o'xshaydi. Ba'zan mazmuniga ko'ra ham yaqinlik seziladi. Ammo yaratilish maqsadi boshqa hisoblanadi. Janrning nomlanishiga e'tibor bering. "Top" so'zining talaffuz etilishidanoq o'yla, axtar, solishtir, izla ma'nolari etakchilik qiladi. Unga "ish" qo'shimchasi qo'shilganda, vazifa aniqlashadi. "-moq" harakat nomi qo'shimchasidan keyin "qo'lingdan kelsa", "eplasang", "uddalay olsang" tushunchalari ifodalanadi. Mahmud Koshg'ariy topishmoqni qadimda "tabzug" deyishganini qayd etadi. "Tabzug'uq tabuzdim" (Men undan bir topishmoqni so'radim) jumlasini keltiradi. Bu ma'lumot topishmoqning tarixi qadimga borib taqalishini ko'rsatadi. Z.Xusainova o'zining "O'zbek topishmoqlari" kitobida o'zbek topishmoqlarining XIX asrga qadar o'rganilmagani va to'plam holiga

keltirilmaganini va o'rganish va to'plam holiga keltirish XIX asrdan boshlanganligini qayd etadi.

Omonulla Madayev o'zining "O'zbek xalq og'zaki ijodi" nomli o'quv qo'llanmasida quyidagilarni keltiradi: "Topishmoqning paydo bo'lishi haqida folklorshunoslikda aniq daliliy ma'lumotlar yo'q. Ayrim olimlar uning qadimiy ekanini qayd qiladilar. Ammo maqollar namunalari ko'plab keltirilgan "Devonu lug'otit turk" asarida "tabzug" so'zi uchragani holda topishmoq matni yo'q. Topishmoq hajman, shaklan maqolga o'xshaganligi uchun bu ikki janrning vujudga kelish vaqti ham bir xil bo'lishi kerak, degan taxmin bildirilgan. Biz ham shu fikrga qo'shilamiz"(3)- deb o'tadi

Prof. Dr. Shukru Elchin o'zining "Türk bilmeceleeri" (Turk topishmoqlari) asarida turkiy qardosh xalqlarida topishmoqning nomlanishi haqida ma'lumot beradi:

Doğu ve Kuzey Türkleri ile Azeri sahası aynı manaya gelen tabmak filini ve bu kökten türeyen "tabzuğ", "tabmaca" kelimelerini kullanmaktadırlar. Ayrıca Türkmenlerde "matal" Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklar arasında "cumbak", Kazanlilar'da "tabışmak" yanında "cumbak", Başkırtlarda ise yine bu kökten gelen "yumak" sözü yaygındır. Anadolu'nun bözi köy ve kasabalarında bilmaca umumî ismi yanında masal, mesel, matal, hikâye, metel, bulmaca, söz, dele, gıcık, gazelleme ... gibi kelimeler yasamaktadır.

Tarjimasi:

Sharqiy va shimoliy turklar hamda ozarbayjonlar bir xil ma'noga ega bo'lgan tabmak fe'li va shu o'zakdan olingan "tabzuğ" va "tabmaca" so'zlarini ishlatadilar. Bundan tashqari, turkmanlarda "matal" so'zi, qirg'iz, qozoq va qoraqalpoqlarda "cumbak", qozonlilarda "tabishmak" yonidagi "cumbak" va shu o'zakdan kelib chiqqan "yumak" so'zi keng tarqalgan. boshqirdlar. Anadoluning ko'pgina qishloq va shaharlarida ridaca umumiy nomidan tashqari ertak, masal, matal, hikoya, metel, boshqotirma, so'z, dele, gıcık, g'azallama... kabi so'zlar ham qo'llaniladi.

Topishmoqlaming quyidagi janr xususiyatlari bor:

1. Hajm jihatdan qisqa va ixcham.
2. Shaklan she'riy, nasriy ko'rinishga ega.

3. Yaratilish maqsadida matnda yashiringan narsani topish vazifasi qo'yiladi.

4. Mazmunida hayvonot, o'simlik, koinot, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari yashirin tarzda ifodalanadi, uni topishga da'vat etiladi.

5. Topilishi lozim bo'lgan narsa, ko'pincha, bitta, ba'zan ikki va undan ortiq miqdorga ega bo'ladi.

6. Topishmoqlarda qo'llangan asosiy badiiy san'at istiora (metafora) hisoblanadi.

Topishmoqlarda topilishi lozim bo'lgan narsaning shakli, hajmi, rangi, vazifasi va shu kabi xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi, ammo bu belgilar istiora san'atidan foydalanilgan holda boshqa narsa bilan bog'lanadi.

Har bir xalq tomonidan yaratilgan ijod namunalarida ushbu xalqning turmush tarzi, madaniyati, dini, axloq-odobi va urf-odatlarini yaqqol ko'rinib turadi. Buni topishmoqlarda ham ko'rish mumkin:

Zarga topilmas, zo'rg'a topilmas (vaqt).

Ya'ni bunda vaqtning qadri naqadar ulug' ekani uni kishi zarga ham oltin-u javoharlarga ham kuch-u qudrat evaziga ham topa olmasligi ifoda etilmoqda.

Ushbu topishmoqning muallifi o'zbek xalqi farzandi bo'lgani va shu diyorda kamol topganiga e'tibor qaratilsa, o'zbek xalqida vaqtga naqadar ahamiyat berilishi va qadrlanishini tushinish mumkin bo'ladi.

Sandiq to'la pista-bodom,

Ochib ko'r, bo'lsang odam.

Xosiyati ko'p, olam-olam,

Terib ol uni har dam (Kitob).(4)

Ushbu topishmoqda inson zoti uchun kitob mol-dunyodan qadrliroq narsa ekani, inson uni boshqa qiymati bor narsalarga qaraganda ko'proq qadrlashi lozimligiga urg'u qaratilmoqda. Shu bilan birgalikda bunda kitob o'qishlikka chorlov ham bor, topishmoq tarkibida kitobdan xosiyat olishlikka chaqiriq bor. Xosiyat so'zi izohiga e'tibor qilinadigan bo'lsa "ijobiy xususiyat, yaxshi fazilat, xislat" degan ma'nolarni anglatadi.

Bundan anglashiladiki kimda-kim o‘zida ijobiy fazilatlarni hosil qilishni istasa buni kitobdan axtarishi lozimligiga bir da’vatdir

Yana bir topishmoq misolida:

Aqlga do‘st tutsang, a’lo so‘zlar,

Yo‘qsa u suyaksiz balo so‘zlar (Til).

Bu topishmoqqa nazar solinadigan bo‘lsa, har kimki qayerda bo‘lmasin aql bilan so‘zlasa mazmunli va kerakli so‘zlarni topib gapira oladi. Agar u har qanday mavzuda so‘zlamasin aqlga tayanmasa, gapirgan so‘zi o‘z boshiga balo bo‘lishi tabiiy ekanligi juda chiroyli tasvirlab berilmoqda. Til haqida xalqimizda quyidagicha hikmatli so‘z ham bor:

Aytmagan so‘zimning sultonimam,

Aytgan so‘zimning quliman.

Ushbu hikmatli so‘z misolida ham ko‘rish mumkinki, har bir inson so‘zlaganda o‘ylab so‘zlashi lozimligi, hali tilga olmagan so‘zlarining sultoni o‘zi ekanligi, tilga olgan so‘zlarining quli deganda xuddi anashu so‘zlari orqali kimgadir zarar etkazib qo‘yishi va shu bilan birga ushbu so‘zi so‘zlovchining ziddiga ham ta’sir etishi juda mohirona ifodalab berilgan.

Yuqorida ta’kidlanganidek o‘zbek xalqi topishmoqlari vujudga kelgan davr maqol bilan bir vaqt deb qaraladi. Topishmoqlarda topilishi kerak bo‘lgan narsaning o‘zi topishmoq tarkibida bo‘ladi. Faqat biroz ziyraklikni talab etadi. Hech qaysi bir xalq og‘zaki ijod namunalari bo‘lmasin har biri kishini komillikka etaklaydi. Yuqorida keltirib o‘tilgan ba’zi bir topishmoqlar misolida ham ko‘rdikki ushbu topishmoqlarda ham jumboq berilib, javob talab qilish orqali inson tafakkuri harakatga keltirilmoqda, shu bilan bir qatorda tarbiyaviy jihatga ham e’tibor jalb qilinmoqda.(5)

Ham jumboq, ham tarbiyaviy ahamiyatga egalilikni qardosh turk xalqi topishmoqlari misolida ham ko‘rish mumkin:

Yaprağı var, ağaç değil,

Dikilidir, ruba değil,

Konuşur, insan değil (Kitap).

Tarjimasi:

Barglari bor, daraxt emas,

Tikilgan, kiyim emas,
Gapiradi, odam emas (Kitob).

Ushbu turk topishmog‘ida ”Barglari bor, daraxt emas” iborasi orqali kitobning bahorda olamni yashillikka burkab insonlarga quvonch bag‘ishlovchi yaproqlar kabi ma’rifat taratishiga ishora qilinmoqda va bu orqali kitobning ma’rifat sarchashmasi ekani ta’kidlanmoqda. ”Tikilgan, kiyim emas” jumlasini orqali esa kitobning yana bir o‘ziga xosligi ma’rifat va hikmat shodalarini bir erda jamlashiga urg‘u qaratilmoqda. ”Gapiradi, odam emas” so‘zlari orqali esa kitobning insonni o‘zining hikmatlari ila komillikka chorlashi aks ettirilmoqda.

Altı mermer, üstü mermer,
İçinde bir bülbül öter (Dil).

Tarjimasi:

Osti marmar, usti marmar,
Ichida bir bulbul kuylar (Til).

Bu topishmoqda tishlar marmarga qiyoslanib, ushbu marmarlar ichida bir bulbul kuylaydi deb ijobiy baho berilmoqda. Bulbul xonishi har kimga yoqqani kabi tildan ham faqat hammani mamnun etadigan kalimalar chiqmog‘i lozimligi ushbu topishmoq misolida juda chiroyli tartibda ifodalab berilgan.

Yuqorida berilgan turk topishmoqlari misolida ko‘rganimizdek turk topishmoqlarida ham jumboqligidan tashqari tarbiyaviy ahamiyati ham borligini ko‘ramiz.

Ikki qardosh xalq topishmoqlarida ham topishmoq orqali insonni ziyrakligini oshirish, topqirlikka undash, kitobga nisbatan muhabbatli bo‘lish, undan ziyo olishga undov, tilga oid jumboqlarda esa bu ne’mat orqali faqat hammani mamnun etadigan kalomlar chiqishi kerakligi kabi kishini ma’rifatga odob axloqqa chorlovni ko‘rish mumkin.

O‘zbek va turk topishmoqlari mazmun va shakl jihatidan o‘xshash bo‘lsa-da, lekin aynan bir xilda kelish holatlari kam uchrashligi haqida Xojiyeva Oynisa Shabonovnaning ”Jumboqlar jozibasi (o‘zbek va turk topishmoqlari misolida)” nomli maqolasidan ham bilib olish mumkin. Bunga misol tariqasida Xojiyeva Oynisa Shabonovna quydagi topishmoqlarni zikr qilib o‘tadi:

- 1.Elsiz ayaksız kapı açar – Qo‘lsiz, oyoqsiz eshik ochar (Shamol).
- 2.Attan yüksek, itten alçak –Otdan baland, itdan past (Egar).
- 3.Yedi delikli tokmak, Bunu bilmeyen ahmak. –Yetti tuynukli to‘qmoq, Buni bilmagan ahmoq.(Bosh)
- 4.Zenginin elinde, fakirin dilinde – Boyning qo‘lida, kambag,,alning tilida. (Pul)
- 5.Akşam baktım çok idi. Sabah baktım yok idi. –Tunda boqdim ko‘p edi, Tongda boqdim yo‘q edi. (Yulduzlar)(6)

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Topishmoqlar. Maqolada turkiy xalqlarda topishmoqlarning turli sinonim so‘zlar (topishmoq, jumboq, bulmaja, boshqotirma) orqali nomlanishi aniqlandi. Ikki qardosh turk xalqi o‘zbek va turk millatiga oid topishmoqlar qiyoslanganda ikki xalqda ham topishmoqlar kishini topqirlikka undashi bilan birga ma’rifatga yo‘llovchi vosita ekanligi haqida fikr yuritildi, shuningdek ikki xalqda aynan bir birini takrorlovchi topishmoqlar borligi va bu esa ikki xalqning tarixan yaqin ekanligini ko‘rsatib berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov ”O‘zbek folklori” (darslik) T 2020 B. 205-206
2. Elçin Şükrü. Türk bilmeceleeri. Kültür bakanlığı yayınları. Ankara, 1989. S. 1.
3. Omonulla Madayev ”O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” T.: ”Mumtoz so‘z” nashriyoti 2010 B. 77-78.
4. Xojiyeva Oynisa Shabonovna. Jumboqlar jozibasi (o‘zbek va turk topishmoqlari misolida). International Journa of Education, Social Science & Humanities.Finland Academic Research Science Publishers. Volume-11. Issue-12. 22-12-2023. – B. 316.
5. Z.Xusainova ”O‘zbek topishmoqlari” T.: O‘zbekiston SSR ”Fan” nashriyoti 1996 B. 2-3-6.
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Topishmoq>.

7. Samandarova L.S. Boshlang'ich sinflarda Maqol va topishmoq janrlarini o'rgatish usullari. *Ilm sarchashmalari*, 2022/9. B. 142-146.
8. N. Mamajonova "Topishmoqlar – olam manzarasining ikkilamchi nomi sifatida". *Scientific journal of the Fergana State University*, 2025, B. 102-102.
9. Ismailov, G. M. (2016). Phraseological picture of the world in the Turkic languages. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 11(43), 5-7.
10. Ismailov, G. Anthropocentrism In Phraseological Picture Of World (On The Example Of Uzbek, Kazakh And Karakalpak Languages). *中国湖州* 2022 № 4 (13), 137.
11. Mirzaevich, G. I. (2026). Ethnic Stereotypes in the Phraseologisms of the Uzbek, Kazakh and Karakalpak Languages. *Asian Journal of Arts and Culture*, 26(1), e23-e23.
12. Xujayev, M. I. (2021). Zaki Validiyning Turkiston ilmiy safari (1913-1914) ga oid tadqiqotlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 776-788.
13. Xodjayeva, R. U., Akhmedova, S. I., Jurayeva, N. G., Qodirova, K. S., Sagdullayeva, D. K., Rashidova, N. B., & Abdullayeva, S. B. Factors of Formation and Development of Storytelling of the Gulf Arab Countries.
14. Talipova, D. (2025, November). G Лакуны в узбекских письменных литературных источниках и проблемы их перевода. In *Conferences* (Vol. 1, No. 01).
15. Xujaev, M. (2020). Mahmudkhuja Behbudiy as a leader of jadid reforms. *The Light of Islam*, 3, 39-47.